

Groninger Kerken

JANUARI 2013

STICHTING OUDE
GRONINGER KERKEN

Stainen ien Steem • Zestiende-eeuwse graffiti in Tinallinge
• Het verhaal van de toren van de kerk in Stadskanaal •
De Kleine Passie van Middelstum • Op Hoogte Gedacht

Zestiende-eeuwse graffiti in Tinallinge

Sporen van een bloedige periode uit de geschiedenis van de Ommelanden

In de kerk van Tinallinge bevindt zich een aantal raadselachtige tekeningen. Wat de voorstellingen precies betekenen en in welke context ze zijn gemaakt, is nooit opgehelderd. In deze bijdrage wordt een verband gelegd tussen deze 'graffiti' en een zeer bloedige periode uit de geschiedenis van de Groninger Ommelanden. ¹

Spannende verhalen

In het kerkje van Tinallinge bevindt zich in de consistorie een wand vol mysterieuze 'graffiti', tegenwoordig verborgen achter kastdeuren. De muur lijkt ooit achteloos te zijn volgekrijt om vervolgens vele eeuwen met rust te zijn gelaten.

In 1994 bezocht ik de kerk voor het eerst. Ik herinner me hoe Marten Bootsman, de toenmalige sleutelbeheerder, kleurrijk vertelde over Spaanse ruiters die tijdens de Tachtigjarige Oorlog in Tinallinge gevangen hadden gezeten. De Spanjaarden verveelden zich en kladden wat op de muur. Ik nam het

6

¹ Met dank aan drs. Jacques Tersteeg van de Historische Vereniging in Winsum en voormalig stadsarchivaris van Groningen dr. Jan van den Broek voor hun bereidwillige hulp en inhoudelijke suggesties.

¹ De Onze Lieve Vrouwe-kerk van Tinallinge uit het zuidoosten. Foto Regnerus Steensma.

tot me als een spannend verhaal en ging er van uit dat de toenmalige werkelijkheid toch niet meer te achterhalen zou zijn.

Op een tentoonstelling ingericht vlak na de restauratie van de kerk (1999-2004) werd ook een verband gelegd tussen Spanjaarden en de mysterieuze tekens:

‘Uniek voor deze kerk is de graffiti van ongeveer 1580 op de westmuur. [...] De tekeningen verbeelden waarschijnlijk de Spaanse tijd met een aantal molens, pistolen, soldaten en gevechtstorens die werden gebruikt bij het innemen van stadsmuren. Niet leesbaar is er ook een tekst aangebracht. Hebben hier Spanjolen gevangen gezeten?’

Het boekje dat naar aanleiding van de restauratie verscheen, laat de betekenis van de tekeningen in het midden. Het maakt melding van ‘...primitief met bergkrijt getekende figuren onder de westzijde van de kerk. Het is niet geheel duidelijk wat de bedoeling is geweest van deze afbeeldingen. [...] deze afbeeldingen [kunnen] niet worden afgedaan als plaatselijke versierkunst...’²

De opmerking over gevangen Spanjolen, ligt in het verlengde van Bootsmans verhaal. De overige beweringen getuigen niet van diepgravend onderzoek of van grote kennis van oorlogvoering in de zestiende eeuw. Gevechtstorens? Daarvan kan in de zestiende eeuw in Groningen, met lage aarden verdedigingswerken, geen sprake zijn geweest.

Pas veel later kwam het in me op dat er misschien toch concrete verbanden zijn aan te wijzen tussen de tekeningen en gebeurtenissen uit de tweede helft van de zestiende eeuw. Er zitten genoeg potentiële aanwijzingen op de muur. Bovendien is er veel bekend over het oorlogsgeweld in Groningen in de late zestiende eeuw.

De graffiti ontrafeld

Dat de graffiti uit de tweede helft van de zestiende eeuw dateert, is zeer aannemelijk op grond van een schriftfragment dat er deel van uitmaakt. De tekeningen zijn rudimentair neergezet, in een roodachtig soort krijt. Onmiskenbaar verbeelden ze oorlogsgeweld. Te zien zijn een soldaat (te paard?), torens waaruit kanonslopen lijken te steken, een molen (?), enkele symbolen, een pistool en de al genoemde twee regeltjes - moeilijk leesbare - tekst.

Een van de afgebeelde torens lijkt op die van een kerk. Vanuit de vensters van de torens steken duidelijk wapenloopen. De verhoudingen kloppen niet, dus het is moeilijk te zeggen of het kanonnen of musketten betreft. Maar er wordt geschoten: de tekenaar heeft dat duidelijk met streepjes weergegeven.

² R. Kouwen, *De Nederlands Hervormde kerk te Tinallinge: bouwgeschiedenis en Restauratie* (Tolbert 2004) 14.

2 en 3 De graffiti in roodbruin krijt achter de kastenwand in de consistorie. Foto's Regnerus Steensma.

4 Verduidelijking van de voorstellingen op het rechter muurvlak. Foto Brigitte van den Boogert, bewerking Jacques Tersteeg.

De mansfiguur draagt een hoofddeksel en iets wat op een vuurwapen lijkt. Zijn houding is opvallend: berijdt hij een paard? Uit vergelijking met contemporaine afbeeldingen van soldaten, volgt dat een nadere identificatie als bereden haakschutter niet onplausibel lijkt.³ Bereden haakschutters zijn lichte cavalerie, dus vaak zonder bepantsering of helm. Dit soort ruiters droeg geen kuras of andere bepantsering, hooguit wat stroken leer. Zijn dat de kruiselingse banden die we op de tekening zien? Of zijn het misschien draagriemen waaraan de busjes met kruit hingen?

5, 6 Soldaat met haakbus (1587) en ruiter met pistool (1599). Gravures door – atelier van – Jacob de Geyn (1565-1629). De haakbus ('harquebus') is een voorloper van de musket. Het wapen ontleent zijn naam aan de vorm van de kolf. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Elders op de muur bevinden zich meer tekeningen die naar ruiters lijken te verwijzen. Het pistool was in de zestiende eeuw bij uitstek de bewapening voor cavaleristen. Meer speculatief is de duiding van de kruisvorm achter de mansfiguur. Is dit een 'Friese ruiter' (ook wel aangeduid als *cheval Frise* of Spaanse ruiter), een obstakel tegen cavalerie?

De meer abstracte symbolen zorgen voor hoofdbreken. Enkele tekens zouden huismerken kunnen zijn, de puntige figuur rechts naast het kruis met enige fantasie een voetangel, een ander soort obstakel tegen bereden troepen.

Op een rond, mogelijk vijftiende-eeuws, wijdingskruis is een vreemd lijnenpatroon getekend. De makers van de tentoonstelling in 2004 hadden er een soort standerdmolen in gezien. De molenkast, het grootste deel van de vorm, is echter niet afgebeeld. Bestudering van zestiende- en zeventiende-eeuwse prenten leverde een opvallende gelijkenis op met een rad, een martel- en executieapparaat. De identificatie is onzeker, maar verschillende afbeeldingen van strijdtaferele uit het laatste kwart van de zestiende eeuw laten zien dat galg en rad onderdeel uitmaakten van de omgeving van een legerkamp. Moeten de verdedigers worden geradbraakt of krijgen ze een vrije aftocht? Die vraag kwam bij belegeringen in de zestiende eeuw niet zelden aan de orde.

Tot slot het tekstfragment. Meerdere kenners van oude handschriften hebben zich er aan gewaagd, maar niemand heeft het helemaal weten te ontcijferen. Staat er werkelijk 'vlegen' en daaropvolgend mogelijk 'ulen' (wat in modern Nederlands 'vliegen uilen' oplevert)? Er zijn een paar spreekwoorden met vliegende uilen, zoals 'Uilen vliegen met uilen', ofwel 'Soort zoekt soort'.⁴ Een interessant idee, maar deze interpretatie is niet onbetwist. Sommige kenners durven zelfs de taal waarin de spreuk geschreven is niet zonder meer vast te stellen. Een ding lijkt zeker: de scribent is een geofende, misschien zelfs professionele schrijver.

Achtergronden

De tekeningen kwamen tot stand in de zestiende eeuw, een woelige tijd. In 1566 kondigde de Beeldenstorm een periode van verandering aan. Vanaf 1568 woedde een gewapende strijd tussen opstandelingen en de Spaanse (Habsburgse) landsheer.⁵

In Groningen was de vanouds gespannen verhouding tussen Stad en Ommelanden een factor van betekenis. Vanaf de vijftiende eeuw had de stad Groningen de Ommelanden over-

³ Bekeken zijn onder andere enkele prentenseries van Hendrick Goltzius en Jacob de Gheyn uit het laatste kwart van de zestiende eeuw - begin zeventiende eeuw, raadpleegbaar op www.rijksmuseum.nl. Gravures van gevechtshandelingen in Groningen van 1568-1594 opgenomen in: P. Brood (red.), *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994).

⁴ Met dank aan drs. R.H. Alma, Warffum.

⁵ F. Postma, 'Vreemde heren. Opstand en Reductie, 1536-1594', in: P.Th.F.M. Boekholt e.a. (red.), *Rondom de Reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994* (Assen 1994) 64-83.

7 Afbeelding van een rad op een gravure uit 1623 van Claes Jansz. Visscher (1586-1652). Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

heerst. Het zogeheten stapelrecht verplichtte de Ommelanden hun producten in de stad op de markt te brengen. Ommelanders, ontevreden met de bestaande situatie, kozen de kant van de Opstand, de geuzen en de prins van Oranje. Hiermee werden de Ommelanden zoals dat heet 'staatsgezind'. In maart 1580 (door het zogeheten Verraad van Rennenberg) koos de stad uiteindelijk voor de Spaanse koning. Dit leek namelijk de beste garantie tot behoud van het stapelrecht te bieden. Stad en Ommeland werden het toneel van een uiterst bloedige burgeroorlog.

Met steun van Spaansgezinde huurlingen ondernam de stad vanaf 1580 nieuwe pogingen de opstandige Ommelanden onder de duim te krijgen. Hoewel in het nauw gedreven, bleven de Ommelanders zoeken naar manieren om de stad dwars te zitten. In december 1580, begon Wigbold van Ewsum, van de borg Nienoord, het dorp Winsum te verschanen.

In januari 1581 trok Van Ewsum met zes vendels helemaal naar Steenwijk, dat door de Spaansgezinde stadhouder Rennenberg belegerd werd. Winsum was nu nog maar zwak verdedigd. Dit gaf de Spaansgezinden gelegenheid het dorp in de tang te nemen. In het voorjaar van 1581 werden eerst de schansen bij Schaphalsterzijl en Winsumerzijl ingenomen. Uiteindelijk op 8 juni 1581 werd Winsum door een vrij grote troepenmacht omsingeld. De stad drong aan om Winsum van de kaart te vegen, maar Rennenberg beperkte zich tot het slechten van de schansen.

De stad nam hier geen genoegen mee en drong er op aan 'die hatelijke plaats Winsum' van de kaart te vegen. Zeker toen berichten de ronde deden dat een groot staatsgezind leger van Engelse en Schotse huurlingen vanuit Friesland on-

derweg was, was er haast geboden. Op 4 juli 1581 vielen een paar stadse vendels Winsum en Obergum binnen en brandden er de hele boel plat. Aan alle 'stedelijke' allures en prenties van Winsum kwam hiermee definitief een einde.⁶

Pas na de verovering van de stad in 1594 door de stadhouders Maurits en Willem Lodewijk verdwenen de Spaansgezinde troepen uit het noorden en keerde de rust terug. Stad en Lande werden gezamenlijk een gewest binnen de Republiek en het protestantisme werd de heersende godsdienstige gezindte. De stad Groningen behield het stapelrecht.

De inname van Winsum

Als er een periode in de geschiedenis van de Nederlandse Opstand is aan te wijzen waarin Tinallinge toneel was van strijdgewoel, dan zijn dat wel de jaren 1580-1581, toen het naburige Winsum werd belegerd. Mogelijk kwamen de schetsen in de Tinallinger kerk in deze tijd tot stand.

Verdedigers verschansten zich wel vaker in kerken en kerktorens, zoals bijvoorbeeld (ook) in 1581. Toen Spaansgezinde troepen onder bevel van Verdugo vanuit Groningen probeerden de Ommelanden onder de duim te krijgen, richtten de staatsgezinde strijders de kerktoeren van Slochteren ter verdediging in.⁷ De verdedigers van Winsum hadden haast, dus ook zij zullen dankbaar gebruik hebben gemaakt van de enige stenen gebouwen in Winsum en Obergum: het klooster, de borggebouwen en de kerken. Het is bekend dat de Torenkerk inderdaad beschadigd is geraakt bij gevechten in 1581. Maar of de rudimentaire schetsen in Tinallinge daadwerkelijk de Torenkerk van Winsum verbeelden valt niet zonder meer vast te stellen.

⁶ W.J. Formsma e.a., *Winsum Gedenkboek 1982*, (Groningen 1982) 45-47.

⁷ Jan van den Broek, *Voor God en mijn koning. Het verslag van kolonel Francisco Verdugo over zijn jaren als legerleider en gouverneur namens Filips II in Stad en Lande van Groningen, Drenthe, Friesland, Overijssel en Lingen (1581-1595)* (Assen 2009) 251.

8 Een van de afgebeelde (kerk)torens van waaruit wordt geschoten. Foto Brigitte van den Boogert.

Rond 1583 brak voor Winsum en omgeving een periode van relatieve rust aan. Inwoners die in de zomer van 1580 waren gevlucht, keerden langzaam, vaak berooid en beroofd, weer terug naar de dorpen en boerderijen, waar men met geleend geld weer wat koeien kon kopen. Toen de stad Groningen opnieuw om financiële bijdragen vroeg, dienden verschillende dorpen zogeheten ‘rekesten’ in bij het gerechtshof in Groningen: een soort verzoekschriften om vrijstelling van betaling op basis van geleden oorlogschade.

De Groninger Archieven beschikken over een aantal van deze rekesten. Eén ervan heeft betrekking op Tinallinge en in een rekest uit Ranum wordt Tinallinge zijdelings genoemd. Ze werpen enig licht op de strijd in de jaren tevoren.

Uit het Tinalliger rekest blijkt onder meer dat Tinallinge vanuit het verschanste Winsum in winter-voorjaar 1580/1581 werd geplunderd door Staatse troepen onder leiding van Wigbolt van Ewsum. Toen Winsum in voorjaar en zomer 1581 belegerd werd door de koninklijke soldaten, werden de Tinalingers nog eens twee jaartaxen per week opgelegd, ‘ofschoon ze hun landerijen niet konden gebruiken en hun bees-

ten elders hadden moeten onderbrengen’. In dat zelfde jaar 1581 –vlak voor de slag bij Noordhorn – hebben Engelse troepen van John Norris Tinallinge geplunderd.⁸

Ook in het rekest van Ranum is sprake van plundering en brandstichting door afwisselend Staats- en Spaansgezinde troepen. Daarnaast is er sprake van 26 ruiters die Ranum samen met de inwoners van Tinallinge ‘gedurende 16 etmalen’ heeft moeten onderhouden. ‘De kosten bedroegen drie jaartaxen’. De Ranumers besluiten als volgt: ‘Ons verzoek is daarom ons een tijdlang vrijstelling of verlichting van deze zware schattingen te verlenen. Onze schade is zo groot dat geen mens het kan vertellen of met een pen beschrijven.’⁹

Hoewel de rekesten een schat aan informatie leveren, is het niet mogelijk gebleken een verband te leggen tussen de tekeningen en de verschillende legers die alleen al in de jaren 1580-1583 in Tinallinge zijn geweest. Toch lijkt me de kans aanzienlijk dat de makers van de tekeningen ook in de rekesten worden genoemd.

Besluit

Het is onmogelijk de precieze achtergrond van de tekeningen te achterhalen. Maar gezien het karakter ervan is een situering rond de vroege jaren van de Opstand erg waarschijnlijk. De torens met kanonslopen doen zelfs sterk vermoeden dat de tekeningen verband houden met de gevechten rond Winsum in juni 1581.

Wie de tekenaars waren, en met welk doel zij de tekeningen maakten, blijft even duister. Waren de krijters misschien Spaansgezinde ruiters die rond het beleg van Winsum in Ranum en Tinallinge ingekwartierd hebben gezeten? Bekend is dat Winsum vanuit het noordoosten werd aangevallen door een regiment van Friese huurlingen onder leiding van de Spaanse edelman Juan Batista van Taxis.¹⁰ Wellicht maakte de schrijver van de moeilijk leesbare spreuk deel uit van dit Friese regiment?

Zeker is dat in de kerk van Tinallinge naast het torenuurwerk uit 1545, een deel van de orgelombouw uit 1547 (met opschrift uit 1557) nog een zeer bijzonder monument uit de zestiende eeuw bewaard is gebleven. Want wat de precieze achtergonden van de tekeningen ook mogen zijn, de tekeningen bieden een verrassende inkijk in een bijna vergeten burgeroorlog.

Guus Frumau (guus_frumau@yahoo.com) voltooide de studie geschiedenis en de eerstegraads lerarenopleiding aan de RuG. Hij is als docent geschiedenis verbonden aan scholengemeenschap Winkler Prins te Veendam en is ondermeer lid van de beheercommissie van de Obergummer Kerk.

8 RF 1583.89-90 = HJK 657 ged. = ChvdH v 433-434; kopiedeel xvi (huidige signatuur: Groninger Archieven T136-657.1): Rekesten van het kerspel Tinallinge om remis van schatting wegens geleden oorlogsschade. Vertaling en samenvatting met dank aan Jan van den Broek.

9 Groninger Archieven, Arch. Hoge Justitiekamer, inv.nr. 657. Rekest van het kerspel Ranum om remis van schatting wegens geleden oorlogsschade.

10 Jan van den Broeck: *Lezing: Ubbega in de ‘Spaanse Tijd’, november 2009.*